
Марија Д. Марић, Војкан Р. Милутиновић
(Завод за заштиту споменика културе Краљево)

СРЕДЊОВЕКОВНА ПЛАНА – ИЗАЗОВИ ЗАШТИТЕ АРХЕОЛОШКОГ НАСЛЕЂА

Анстракт: Подручје Плана на Жељину обилује археолошким траговима српског историјског рударства. Њен некадашњи рудни рејон дефинише централно средњовековно насеље типа *trg* (lat. *forum mercatum*), које са многобројним остацима рударских и металуршких активности на околним планинским огранцима чини јединствену и нераскидиву целину. О развоју и важности трга и рудника Плана у ширем контексту сведочи латинска дипломатичка грађа из које сазнајемо о постојању католичке дијецезалне цркве, присуству немачког (саског) свештеника, као и конзула и колоније Дубровачке републике. Домаћи извори бележе православну цркву, трг и мајдан, а познато је да се у 15. веку овде ковао и српски новац. Континуитет рударења и значај рудних ресурса после пада Српске деспотовине потврђује каснија припадност овог рудника царским хасовима Крушевачког санцака. Као адекватан приступ проблематици намеће се разматрање могућности третирања локалитета комплексног типа – средњовековног трга Плана са околним рудним реверима кроз установљену филозофију заштите археолошког наслеђа према међународним конвенцијама.

Кључне речи: Плана, Жељин, средњи век, рудник, трг, заштита наслеђа

Увод

Средњовековни рудник и трг Плана, на северозападним падинама Жељина, представљао је једно од најважнијих средишта копаоничког рударства у периоду од почетка 14. до средине 15. века (Слика 1). У једином сачуваном старијем извору Првој жичкој повељи (око 1218/19), где се међу земљишним прилозима засигурно распознаје топоним из Плана, нема никаквих назнака постојању рудника. Планина Жељин, са катунском организацијом становништва влашког статуса, тада је приложена Жичком манастиру, а њене јужне и западне падине омеђивале су жупу Јелшаницу/

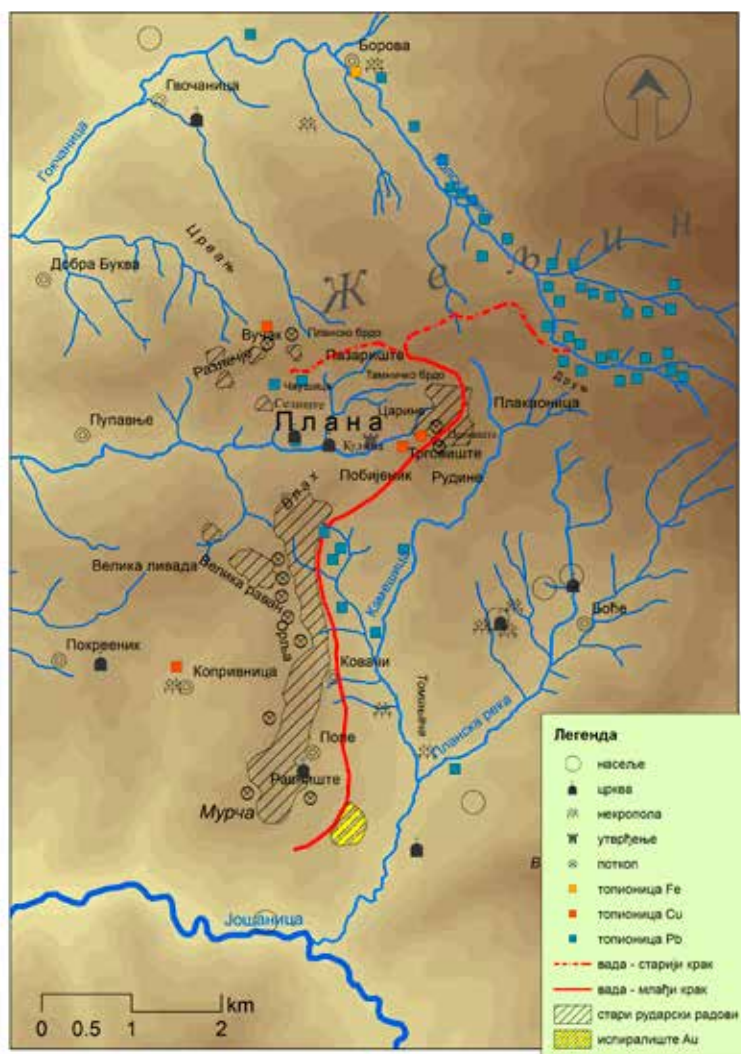
Јеошаницу (тј. Јошаницу)¹, такође тада први пут историјски посведочену. Са овог простора жичком властелинству прикључено је и село Гвочаница² сь Пѣпѣнци³, засеком на простору на ком се, по нашем мишљењу, највероватније неколико деценија потом развио рудник Плана.⁴ Изворно је то био топоним, вероватно хороним стсрп. *Пунавнице (?) стране,

¹ У Жичким повељама се име ове жупе јавља у два списка жупа – у Другој жичкој повељи у језички старијем облику Ћљшаница (*Јелишаница*), а у Првој жичкој повељи, где је списак језички „сумњив(иј)и“, у језички млађем облику (*л > о*) *Јеошаница*, али с убаченим *х* (само) у писању, као последица писарске хиперкорекције: Ћљшаница. Врхунску забуну ствара Љ. Ковачевић у ГСУД 56/1884: 360, који у Другој жичкој повељи погрешно исправља језички реалан, старији облик Ћљшаница у језички нереалан, млађи облик Ћљшаница, што је за последицу имало то да се овај, да тако кажемо, погрешан облик „Јеошаница“ уврежио у науци, те смо га, онда, и ми у радovima досада користили (А. Лома, *Топонимија Бањске хрисовуље: ка осмишљавању старосрпског топономастичког речника и бољем познавању опитесловенских именословних образаца*, Београд 2013, 98, ЈЕЛШАНИЦА; В. Милутиновић и М. Марић, *Територијано разграничавање средњовековне Жупе Јеошанице*, *Наша прошлост* 13, ур, Д. Драшковић у Р. Ристић, (Краљево 2012), 97-113). Језички постанак и развој овога топонима текао је на следећи начин: *јелха* „јоха“ + суфикс *-ан(и)* (извор. *-ѣн(и)*; *х > ш*) > прид. *јелишан(и)/-а/-о* > топон. *Јелишаница* > *Јеошаница* > *Јошаница*.

² Данас *Гокчаница*, село и мања предеона целина у сливу истоимене реке, десне притоке Ибра. На основу Жичке повеље тадашњи ојконим *Гвочаница* се узима као клангетимолошки доказ за експлоатацију гвожђа већ у 13. веку (Г. Томовић, *Жичко властелинство*, *Наша Прошлост* 13, ур, Д. Драшковић и Р. Ристић, (Краљево 2012), 24–25; С. Катић, и Т. Катић, *Насеља и становништво Гокчанице у средњем и раном новом веку*, Гласник Етнографског института САНУ LXV (2), ур, Драгана Радојичић (Београд 2017), 404, фн. 1, 406), међутим водећи српски етимолог и ономастичар, академик (САНУ) Александар Лома, разјашњава у *Топонимији Бањске хрисовуље* следећи постанак и развој овога топонима: *гвозд* „(густа) шума“ > демин. стсрп. *гвоздѣц* „(густа) шумица“ > међник планине па орон. па ојкон. **Гвоздѣц* (данас срп. *Гвоздач-ка чука* и *Гвоздац*, А. Лома, нав. дело, ГВОЗД, ГВОЗДЪЦ), чији су се становници звали **Гвоз(дѣ)чани* > **Гвожчани* > *Гвошчани*, с придевом *гвошчански*, одакле хидрон. **Гвошчанска река* (данас *Гвоздачка река*), универбизовано **Гвошчаница* > хорон. и ојкон. **Гвошчаница*, спор. *Гвочаница* и *Гошчаница*, те онда и хидрон. и хорон. и ојкон. добијају (*шч > хч > кч*) коначни, данашњи облик *Гокчаница*. Потоњој нахији *Гошчаница* (тј. *Гокчаница*) 1533. г. је прикључено село *Гвоздац* (С. Катић, и Т. Катић, нав. дело, 407. фн. 21), које и данас постоји, као што постоји и *Гвоздачка чука* и *Гвоздачка река*, па овом пригодом изложену етимологију не треба надаље доводити у сумњу. Такође, да је данашњи топоним постао од речи *гвозд(и)је* (*гвожђе*), развој би био: (суфиксом *-ѣце* изведени деминутив) **гвоздице* > ***Гвоздице* > ***Гвоздичани*, ***гвоздичански* > ***Гвоздичанска река* > ***Гвоздичаница*, а тих топономастичких облика на локалу нити има нити је било!

³ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 572-573. *Пунавне/Пунавно*, садашњи заселак Плана – у Жичкој је повељи (2. децен. 13. в.) стсрп., у инстр. мн., *Поупавними*, тада заселак Гокчанице; Ђ. Даничић у „Рјечнику из књиж. старина српских“ као ном. (мн.) речи даје *Поупавни* („Пунавни”); 1477. у турском попису вилајета Брвеник: село „Пубавна”, тј. *Пунавње*; код Вука Караџића (19. в.): село *Пунавње*; данас *Пунавне*, заселак Плана, а 1954. у Историјском часопису бележи се и облик *Пунавно*.

⁴ В. Милутиновић, *Нови поглед на некрополу Томињачу и Црквину Милетићу у Ковачима подно Копаоника*, *Наша прошлост* 17/18, ур, Т. Михаиловић, (Краљево 2018), 44.



Слика 1. Топографија Планае

Fig. 1. Plane topography

ливаде, главице и сл., што би значило приближно „*пулавне, пупаве ливаде, главице, предео и сл., тј. трбушаста предео, предео са (визуелно) трбушчићима-’пупама’, испупчењима и сл.“, који је у природи значајно један шири простор⁵. Да је изворно хороним *Плана*, поставши ојконим,

⁵ *Пулавнице* је старосрпски облик за (данас би гласило) *пулавне, што је ном. мн. ж. рода придева *пулаван/-на/-но у одређеном виду. Затим је то постало ојконим. Потом -и- испред ј фонетски испадне, и нј даје њ, дакле добијен је облик *Пулавње*. Тај облик је и записан у турском попису 1477, где „Пубавна” треба читати *Пулавње*. Исти овај облик је и у 19. в. забележио Вук Караџић. Данашњи облик *Пулавне*, спор. *Пулавно* настао је прелазом сугл. + ње > сугл. + не > сугл. + но. Да сумирамо, хорон. па

сузбио раније посведочен ојконим *Пунавније* не може се са сигурношћу тврдити, али је овакав случај извесно био топономастички могућ. Сам топоним Плана, пореклом од прасловенског придева **rolъ* (*плани/-а/-о*) са значењем „чист (од растиња), необрастао, отворен (светлости), раван“⁶, као језичко сведочанство визуелне перцепције оног ко га је именовао, такође ничим не упућује на рударску лексику⁷.

Средњовековни рудник и трг у Плани – историјски подаци

Савремена предеона целина Плана се простире од долине реке Јошанице на југу (граница је планина Витуш, 1.288 m), обухватајући простор до Гокчанице на северу, Сутелице⁸ на истоку и реке Ибар на западу⁹ (Слика 1). Централни археолошки локалитет у оквиру ове целине у ужем смислу је средњовековни трг (*lat. forum mercatum*) Плана¹⁰ са препознатљивим остацима административне и цивилне архитектуре, док се на ширем простору обронака Жељина и слива Јошанице налазе трагови рударских, металуршких, инфраструктурних и војних објеката, подигнутих у функцији рудника.

О рударском ревиру Плана сачувано је више историјских извора. У писму папе Климента VI из 1346. године помиње се католичка дијецезална црква у области Копаоника,¹¹ а у тестаменту Радише Петковића из 1414. године помиње се и присуство саског свештеника.¹² Домаћа дипломатичка грађа садржи податке о православној цркви, тргу и мајдану.¹³ Такође је

ојкон. **Пунавније (?) стране, ливаде, главице* и сл. > ојкон. *Пунавније* > **Пунавје* > *Пунавје* > *Пунавне* > спор. *Пунавно*.

⁶ А. Лома, *нав. дело*, 171, ПЛАНО БРДО.

⁷ Захваљујемо мр Жарку Б. Вељковићу на свим детаљним сугестијама, смерницама и несебичној помоћи при тумачењу настанка и развоја топонима Гокчаница, Пунавне и Плана.

⁸ Топоними *Сутелица* и оближња *Металица* и *Мала металица* на Жељину су латинског порекла и упућују на романско присуство и латински металуршки термин. Назив *Сутелица* настао је од латинских речи *Sanctus Elias* у значењу „Свети Илија“, док назив *Металица* потиче од латинске речи *metallum, -i. n.*; са значењем, у једнини „метал“, али у множини (!) „рудник, рударско окно“ (А. Лома, *Сутелица – топономастички трагови латинског хришћанства у унутрашњости преднемањихке Србије*, Историјски гласник 1-2, ур, , (Београд 1987), 7–28. М. Арсић, *Латински топоними на Жељину*, *Наша прошлост* 4, ур, Р. Ћирић и М. Михаиловић, (Краљево 1989), 225–228; М. Марић, *Касноантичка купатила у рударским доменама: нова истраживања на Гочу*, Зборник Народног музеја XXIII-1, ур. Б. Борић Брешковић, (Београд 2017), 294, фн 10 са старијом литературом.

⁹ Љ. Р. Павловић, *Копаоник: антропогеографска испитивања*, Крушевац 2012, 221–223.

¹⁰ К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1952, 269.

¹¹ М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 82.

¹² С. Јиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wahrend des Mittelalters*, *Historisch-geographische Studien*, Prag 1879, 53, fn. 170.

¹³ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Београд 1951, 207; М. Ковачевић, *Средњовековно рударско насеље Плана*, Гласник ДКС 20, ур, Р. Николић и Р. Станић

познато да у 14. веку, захваљујући рудним лежиштима сребра копаоничке области, у Плани ради ковница новца.¹⁴ Постојање дубровачке колоније и конзула потврђују документа с краја 14. и почетка 15. века из архива Републике. Овде је повремено боравила и владарска канцеларија, па је деспот Ђурађ Бранковић 1424. године у Плани са млетачким послаником прецизирао неке чланове мировног уговора, склопљеног претходне године код Св. Срђа на Бојани.¹⁵

Након турских освајања, готово цела територија некадашње жупе Јелшанице/Јеошанице обухваћена је вилајетом, каснијом нахијом Брвеник. Посебан статус добио је само рудник и трг Плана. У другој деценији 16. века, он је са рудником Запланина на источним падинама Копаоника, сачињавао царски хас у оквиру Крушевачког санцака. Административне границе рудника из 1516. године препознатљиве су као простор са западне стране Жељина који је припојен Крушевачком санцаку највероватније током друге половине 15. века.¹⁶ Иако део тефтера са царским хасовима из 1456. године недостаје, они се реконструишу картирањем околних заселака који су припадали вилајету Брвеник 1477. године. Њихов распоред јасно ограничава простирање рудника Плана са припадајућим металуршким центрима.

Исцрпљеност рудног ресурса у контексту технолошких могућности средњег века довела је до постепеног губитка на економском значају рудника и пре османског освајања. Већ у 16. веку Плана представља најдрастичнији пример пропадања копаоничког рударства, услед узбурканих друштвено политичких прилика. У склопу рударске реформе султана Сулејмана I, у засеку Попе у Ковачима, у другој половини 16. века отворен је мањи рудник бакра и гвожђа „Поп”, тј. Попе.¹⁷ Тада се значајан део економских активности рејона премешта на оближње рудиште јужно на Мурчи, те престаје примат дотадашњег главног ревира Цеовишта, о коме ће бити речи у даљем тексту.

Историјат истраживања средњовековне Плана

Прве податке о Плани проналазимо код М. Ђ. Милићевића¹⁸, барона Хердера¹⁹ и Ј. К. Јиречека.²⁰ То су кратке забелешке о географском положају Плана наспрам ушћа „потока“ Студенице на коме лежи чувени

(Београд 2008), 80-81.

¹⁴ В. Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 67 са старијом литературом.

¹⁵ К. Јиречек и Ј. Радонић, *Историја Срба II*, (Београд 1952), 353; М. Ковачевић, *нав. дело*, 80-81.

¹⁶ В. Милутиновић, *нав. дело*, 44. фн.5.

¹⁷ *Исти*, 46. фн.14.

¹⁸ М.Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 707, 710-713.

¹⁹ Baron J. G. Herder, *Rudarski put po Srbiji*, Beograd 1845, 33.

²⁰ С. Јиречек, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wahrend des Mittelalters*, Historisch-geographische Studien, Prag 1879, 53, fn. 170-171.

манастир Немањића и о постојању мајдана, дубоког окна и поткопа за одвођење воде. Исти аутори наводе да се на овом месту копало и топило сребро близу старих топионица гвожђа, док важност рудника назначавају чињеницом да је познато присуство два конзула и католичке цркве у 14. и 15. веку.²¹

Детаљан опис први доноси Р. Илић, који је још давне 1903. године убицирао средњовековну Плану готово искључиво на основу топонимије.²² Значајни етнографски подаци се проналазе и у студији о Копаонику аутора Р. Љ. Павловића, *постхумно објављеној почетком 21. века*.²³ Најобухватнију топографију локалитета оставио је В. Симић, познати историчар рударства. Теренска истраживања Планае спровео је средином 20. века, а резултате је објавио у неколико радова који и данас представљају полазну тачку за проучавање шире области Планае и Копаоника.²⁴ Водећи се Илићевом и Симићевом убикацијом, М. Ковачевић је 2007. године извршио мања сондажна истраживања цркве и топоса Кулина на локалитету Дуварине, и сачинио први план насеља.²⁵ Последња истраживања спровео је Народни музеј у Краљеву 2012. године, сондирањем на локалитету Пробијено брдо у близини Колске реке.²⁶

Након свих историографских и археолошких сазнања о предеоној целини Планае, а у циљу превенције и заштите материјалног наслеђа, аутори су последњих година, у више наврата, вршили тематска рекогносцирања овог простора. Резултати тих обилазака односе се на просторно позиционирање локалитета који сачињавају комплекс рудника са тргом. Иако после В. Симића није сачињена прецизна топографија Планае, досадашњим радом аутора је направљен велики помак у том смеру. То је важан предуслов за адекватан заштитни третман ове предеоне целине. Ова истраживања, уз новији рад који се односи на село Коваче,²⁷ предузета су у циљу разумевања функције насеља, просторних интеракција, друштвених активности и технолошког напретка који су наступили током континуираног живота на релативно малом и разуђеном простору.

²¹ М. Ковачевић, *нав. дело*, 81 са старијом литературом.

²² Р.М. Илић, *Ибар – антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник III, Насеља српских земаља, књига VI, ур. Ј. Цвијић, (Београд 1905), 545.

²³ Љ. Р. Павловић, *Копаоник: антропогеографска испитивања*, Крушевац 2012, 221–223.

²⁴ V. Simić, *Плана – Средњовековно насеље рударске привреде*, Гласник Етнографског института Српске академије наука, књ. IV-VI, (Београд 1957), 1-122.

²⁵ М. Ковачевић, *нав. дело*, 80-85.

²⁶ T. Mihailović, *Plana water supply -medieval technical enterprise, Archaeotechno-logy: studing technology from prehistory to the Middle Ages*, ed. S. Vitezović and D. Antonović, (Belgrade 2014), 295-313.

²⁷ В. Милутиновић, *нав. дело*.

Археолошки баштина средњовековне Плана

У археолошком и баштинском смислу, Плана се издваја као предеона целина унутар планинског пејзажа специфичних природних одлика, захваљујући пре свега рудном, а даље и осталом природном богатству Жељина. Управо активности на вађењу и преради руде оставиле су највећи број материјалних трагова на овом простору. У великој предеоној целини Плана очуван је читав систем насеобинских и рударских топонима различитог порекла који разоткривају просторну организацију рудника.

У оквиру рудног рејона налази се средњовековни трг и рудник Плана са три рудна ревира: Цеовишта, Влах-Орља-Мурча и Разлече-Вучак (Слика 1). На простору Цеовишта, главног планског рудишта, налазе се остаци 1012 снимљених свртњева и ровина (уселина) на површини од 50ha. Овде је копана златоносна, оловно-цинкана и бакарна руда. Источно, ниже Цеовишта, тече поток Плаконица где је испирано („плакано“) злато.²⁸

Јужно од Плана, планинском косом Влах-Орља-Мурча²⁹, простире се други ревер у дужини од 3.5км. Како би се сагледао просторно овај ревер, довољно је рећи да на потесу Главе само количина препраног материјала који је продукт иницијалног испирања злата, заузима површину од око 40ha. Како оправдано претпоставља В. Симић, највероватније је присуство злата и привукло средњовековне рударе да баш овде покрену експлоатацију. На Влаху и Орљи снимљено је преко 1100 свртњева, на Великој Равни 223, Мурчи 30-40 итд. Поред свртњева забележено је преко 20 поткопа.³⁰

Северно од Планске реке - Киже налази се трећи ревер Разлече - Вучак са 6 група рудишта. У целом овом ревиру забележено је око 100 свртњева. На овом простору вадила се златоносна и гвоздена руда. Овде се налазило и троскиште топионице бакра.³¹

У рејону Плана укупно је откривено 58 топионица (4 бакарних, 10 гвоздених и 44 оловних руда), у складу са обимом рударских радова на основу чега се сматра да је у средњем веку Плана била највећи рударско-привредни објекат у копаоничкој области.³² Већина топионица била је организована користећи слободан пад река. Највећа концентрација забележена је дуж Колске реке која је добила назив по „колима“ - топионицама.³³

Некадашњу рударско-металуршку инфраструктуру најбоље разоткрива микротопонимија. Називи попут *Пазариште*, *Кулина*, *Трговиште*, *Царина*, *Цеовиште*, и можда *Тамница*, и други откривају положаје на којима су се одвијали процеси везани за живот и рад рудара, топионичара и администрације планских рудника од краја 13. до 17. века.

²⁸ В. Симић, *Плана – Средњовековно насеље...*, 5-7.

²⁹ Ороним *Мурча* пореклом је из језика средњовековних Романа („Влаха“) - сточара и у вези је са њиховим деловањем, В. Милутиновић, *нав. дело*, фн. 13.

³⁰ В. Симић, *Плана – Средњовековно насеље...*, 7.

³¹ *Исто*, 7-8.

³² *Исто*, 8.

³³ *Исто*, 9.

У средишту три велика рудна ревира позициониран је простор који носи назив Селиште величине око 500x50m (Слика 1). На овом простору, са обе стране Царинског потока, до средине 20. века уочавао се велики број порушених објеката, који се данас не виде услед вишедеценијске обраде земљишта. Симић пише да се варош (трговачко насеље) простирало све до Планске реке. На овом локалитету уочљиво је присуство великог броја архитектонских структура које су плански распоређене у неутврђеном насељу. Рударске насебине увек прати и дефанзивна архитектура, те се на локалитету јасно издвајају остаци рударске куле именоване одговарајућим микротопонимом *Кулина*. Почетком осамдесетих година 20. века спроведена су мања сондажна истраживања Кулине. Тада је установљено да је грађевина била приближних димензија 20x25m, са делимично откривеним зидовима дебљине 0.60m и 0.80m.³⁴ У овом објекту могло је бити смештено седиште рударске администрације, уз мању војну јединицу. Уз рудник се развило цивилно насеље са потврђене две цркве и преко 300 стамбених и економских објеката. Разграната мрежа локалних путева повезивала је трг са осталим рударским и металуршки пунктовима у директној, и селима и засеоцима у помоћној функцији рудника.

Простор рудног рејона испресецан је разгранатим системом вада и цеговода којима је индустријска и пијаћа вода спроведена од изворишта Колске реке до засеока Попе у Ковачима (Слика 1). Укупна дужина водоводне мреже у Плани процењује се на око 50km.³⁵ Цео рудни ревер физички обједињују хидротехничка постројења. Њих чине тзв. Римска бразда, односно главна рударска вада (у употреби код локалног становништва готово до средине 20. века), као и старији крак затвореног цеговодова који полази од изворишног дела Колске реке, преко главног планског ревира Цеовишта и планинске косе Влах-Орља-Мурча, и завршава се у Ковачима. За потребе снабдевања водом трга у Плани, претпоставља се да је током 14. века разведен други, млађи крак водовода грађен од глеђосаних цеви, чија израда није била могућа пре тзв. друге фазе експлоатације када су прерађивани олово и цинк.³⁶ У региону западног Балкана није познато ни једно средњовековно рудиште на коме су изграђена ни приближно велика хидротехничка постројења као што су планска.

Могућности и изазови заштите

Рејон Плана представља јединствену просторну, привредну и културну целину у оквиру које је сачуван технолошки, економски и историјски развој српске средњовековне државе. Наставак археолошких истраживања пружио би нове информације о животу, организацији, активностима и значају Плана. Читав крајолик Плана омогућава разумевање социјалне структуре становништва рудника касносредњовековне Србије, односно њихових друштвено-политичких и привредних трансформација

³⁴ М. Ковачевић, *нав. дело*, 81-82.

³⁵ В. Симић, *Плана – Средњовековно насеље...*, 11.

³⁶ Т. Mihailović, *нав. дело*.

током раноновековне османске управе. Са извесном вероватноћом може се претпоставити исти потенцијал и за раније историјске периоде. На организацију рударства и металургије у античком периоду можда нас упућује околност, да је трајање рудника према средњовековној дипломатичкој и каснијој грађи у несагласју са обимом експлоатације. Осим тога, доказана је експлоатација руде на простору западних падина Копаоника, који је припадао Ибарском рударском домену, у оквиру римске *Metalla Dardanica*.³⁷

У ареалу Плане налазимо просторно и временски преклопљен низ топонима који реферирају на активности у вези са деловањем средњовековних Романа („Влаха“) - сточара и њиховим трансхумантним активностима, које су од важности за разумевање слојевите и комплексне средњовековне привреде.³⁸ Дакле, Плану је могуће посматрати и као место на ком се сустичу рударске, пасторалне и остале историјско-економске популације. Њихово присуство потврђује се у савременој дипломатичкој грађи. Па тако, Прва жичка повеља јасно показује катунску организацију планине Жељин у чији су систем летњих паша били укључени оближњи предели средњовековне Сутеске, садашње Ибарске клисуре и Моравске долине, све до северних падина планине Котленик.

Средњовековна заједница Плане била је вишеконфесионала. Сачувана топонимија у околини Плане показује да су положај и функционисање околних насеља били условљени специјализованим занимањима рударске и остале популације. Назив засеока *Прошивалци*, могуће средњовековног порекла, упућује на експлоатацију коже, која је имала важну улогу у изради заштитне опреме металурга и рудара. Истраживања Плане свакако би омогућила сазнања о сложенем, међузависном систему насеља, економским везама и материјалном статусу становништва. Морају се размотрити и војне посаде, јер су прилази руднику са југозапада брањени системом утврђења који сведочи о организованој контроли средњовековног пута долином реке Јошанице.³⁹ Да је реч о старој организацији, потврђују материјални остаци градина, кула и кулина, што је успостављени систем који је задржан и током османске управе. Турски катастарски пописи бележе чак 5 дербенцијских села, која се нижу дуж тока Јошанице, од узвишења Караула на истоку до Дрењске клисуре на западу⁴⁰. Са југозапада, прилаз из Ибарске клисуре и улаз у Плану, контролисала је кулина у дербенду Церје, чији нам текстуално једва очуван помен открива Трећа жичка повеља.⁴¹

³⁷ М. Марић, *нав. дело*, 290-295.

³⁸ В. Милутиновић, *нав. дело*, 44-45.

³⁹ В. Милутиновић и М. Марић, *нав. дело*, 108-109.

⁴⁰ Т. Катић, и Г. Петровић-Гарић, *Попис зеамета и тимара области Брвеник из 1477. године*, Мешовита грађа књ. XXXII (Београд 2011), 173; С. Катић, *Стварање мартолоских одреда у копаоничким рудницима Плана, Заплана и Беласица*, Крушевачки зборник XIII, (Крушевац 2008), 73-77.

⁴¹ Г. Суботић, *Трећа Жичка повеља*, Зограф - Часопис за средњовековну уметност 31, ур. Г. Суботић, (Београд 2007), 51-58; В. Милутиновић и М. Марић, *нав. дело*, 108, фн.91.

У историјском смислу, Плана је свој развој и значај утемељила на постојању богатог рудног ресурса уже околине. Иако је на овом простору руда континуирано експлоатисана готово четири века, преостали рудни депозит још увек има значајан потенцијал. Ова чињеница уједно представља и основни проблем физичке и формално-правне заштите Плана. Како економски развој државе изискује експлоатацију рудних сировина, локалитет Плана са својом околином све чешће долази у интересну сферу потенцијалних инвеститора. У протеклој деценији надлежном Заводу за заштиту споменика културе у Краљеву пристигло је више захтева за спровођење примењених геолошких истраживања руде са могућим циљем организације експлоатације у будућности. Оно са чиме се стручњаци Завода сусрећу као проблематиком јесте непоседовање документације за доказивање значаја и ревалоризацију Плана. За спровођење адекватне заштите неопходна су систематска археолошка истраживања која би обезбедила довољно материјалних података о локалитетима, односно пределу. Уобичајена процедура која се спроводи пре издавања услова јесте обилазак терена и прикупљање података на основу којих се сачињавају мере техничке заштите истражног простора. Међутим, величина Плана са насељем и околним рудиштима превазилази могућности таквог приступа, те изискује опсежније радове на убицирању, мапирању, истраживању и интерпретацији непокретног културног наслеђа уз систематска археолошка истраживања одређених структура. Дакле, простор Плана је нужно истраживати кроз вишегодишњи пројекат у коме би учествовале и научне институције и институције заштите. А надлежни завод у Краљеву нема довољно капацитета за самостално вршење таквих истраживања. Посебно је проблематично питање финансирања дугорочног пројекта ове врсте с обзиром на претњу отварања нових рудника, који би пак изградњом пратеће инфраструктуре и рударским радовима засигурно уништили значајни део средњовековне баштине Плана.

Проглашење локалитета за НКД, према важећој законској регулативи такође је отежано јер иста не препознаје *културни предео/нејзаж* као категорију интегративне заштите ширег простора, а проглашење посебних целина засебно нужно води ка губитку интерпретације и значаја овог предела у историјском контексту. Оно што је био уобичајен метод заштите јесте да се кроз услове за геолошка истраживања прописује мера заштитних археолошких ископавања, и то само уколико постоје сазнања о материјалним остацима из прошлости на конкретном простору. У складу са чл. 112. Закона о културним добрима⁴², а узимајући у обзир препоруку из чл. 3. *Европске конвенције о заштити археолошког наслеђа* донета на Малти 1992,⁴³ уведена је нова пракса управо приликом прописивања мера заштите Плана, која се односи на употребу недеструктивних метода истраживања у процесу формирања услова. У конкретном случају, с обзиром

⁴² *Сл. гласник РС*, бр. 71/94, 52/11-др. закон, 99/11-др. Закон, 6/2020-др. закон и 35/2021-др. закон.

⁴³ Конвенцију је донео Савет Европе. Текст конвенције: [https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/5150/4.%20Evropska%20konvencija%20o%20za%20arheolo%20nasle%20\(Valeta,%201992\).pdf](https://www.kultura.gov.rs/extfile/sr/5150/4.%20Evropska%20konvencija%20o%20za%20arheolo%20nasle%20(Valeta,%201992).pdf).

на величину, обим и врсту наслеђа, појава лидара (LiDAR, *Light Detection and Ranging*) технологије је отворила могућност техничког снимања целокупног предела, што ће се засигурно усталити као пракса у аналогним случајевима. Поред лидара, у сфери ваздушне перспекције потенцијална је и употреба термалних/инфрацрвених камера. Инфрацрвени (engl. NIR – Near Infra Red 0,78 – 3µm) зраци пробијају дубље кроз вегетацију од обичне светлости и дају нам више информација, што може резултирати препознавањем археолошких структура које на површини нису видљиве.⁴⁴ Термална камера би била корисна за детекцију дугачких линијских археолошких формација попут водовода, где лидар не може пружити резултате уколико су површинске манифестације уништене савременом култивацијом простора. Такође, за прецизније документовање насеља и других урбаних структура могу се користити и остале недеструктивне методе погодне за снимања мањег обима.

Уместо закључка

Завод у Краљеву, од свог оснивања, углавном је био концентрисан на заштиту и валоризацију средњовековног наслеђа на својој територији, пре свега на цркве и манастире средњовековног Раса и шире, док је локалитет Плана остао незапажен, иако својим значајем заслужује адекватну заштиту. Као разлог томе могу се навести разне околности, међу којима је и недолажење овог локалитета у фокус научних установа, као и потпуно одумирање модерног села Плана, што је довело до запуштености сеоског атара. Уочљиви остаци сакралне архитектуре стога су обрасли густим шибљем, а приметно је и одсуство локалног становништва које би носило колективно сећање на значај локалитета и својим свакодневним активностима култивисало простор. Са друге стране, савременим инвеститорима су остаци материјалне културе тек и само камен спотицања ка планираним економским активностима.

На крају, намећу се многа питања. Да ли је према важећем Закону могуће очувати делове крајолика који само по етимологији својих назива, без материјалних трагова кореспондирају подацима у средњовековној дипломатичкој грађи? Да ли се ова „празна места” могу прогласити репрезентима средњовековног пасторализма? Како са малобројним преосталим становништвом заштитити геотехничко и хидротехничко наслеђе и непрегледна пространства пашњака, која су надживела историјско рударство ових простора? Да ли ће Плана преживети почетак 21. века?

Да би се претходно изложено спровело, неопходно је сачинити националну стратегију заштите наслеђа према којој би се из фонда министарства културе и информисања РС додељивао новац за пројектно финансирање. Неопходно је изменити и актуелни Закон о културном

⁴⁴ G.J.Verhoeven, *Near-Infrared Aerial Crop Mark Archaeology: From its Historical Use to Current Digital Implementations*, Journal of Archaeological Method and Theory, Vol 19, No. 1, 2012, 132-160 (<http://www.jstor.org/stable/41408811>)

наслеђу у складу са реалним потребама, у светлу савременог наратива заштите. Правна заштита културног наслеђа јесте предмет великог броја међународних конвенција, а Република Србија је њихов потписник. Све потписане конвенције су и ратификоване, али препоруке углавном нису инкорпориране у домаћа законска акта. У савремену праксу заштите одавно је ушло начело о посматрању културног добра у контексту његовог пејзажа, где свака физичка промена дела предела битно утиче на интерпретацију целине. Међутим, важећи Закон не препознаје ни визуелни, ни функционални простор археолошког локалитета. Са друге стране, устаљена пракса подизања свести о значају културног наслеђа, односно локалитета Плана као саставног дела, треба отпочети код локалног становништва, које у овом случају изостаје. Ипак, значај Плана далеко надилази локалне, па и националне оквире. Овим радом започета је њена валоризација са указивањем на смернице као неопходним, кореним променама које очекују службу заштите Републике Србије.

Marija D. Marić, Vojkan R. Milutinović

(Institute for the protection of cultural heritage in Kraljevo)

MEDIEVAL PLANA - CHALLENGES OF ARCHAEOLOGICAL
HERITAGE PROTECTION

The medieval Plana is situated on the northwestern slopes of the mountain Željin and was a pertinent seat of the Kopaonik mines in the 13th and 14th centuries. The central part of the site is occupied by a square settlement type (lat. *Forum mercatum*). In the wider area of mountain slopes, there are numerous remains of ancient mining and metallurgical activities. Fewest historical sources testify about the importance of this site. Information about the Catholic diocesan church and Saxon priest, as well as the existence of the consul and the Dubrovnik colony in this place, could be found in those sources. Further data about the Orthodox Church, square and mine in Plana, are part of the same written works. It is also known that in the 15th century, a mint operated in this area thanks to its mineral wealth.

Although the historical significance of the Plana is undoubted, systematic archaeological research has never been conducted. Given the size of the site, the available archaeological documentation is scarce, which is the main problem in declaring Plana as immovable cultural property, respectively the establishment of formal legal protection. On the other hand, the current mining and geological research are increasingly focused on the ore resource of this area, so the site is threatened with complete devastation. In this regard, the paper presents various challenges facing the contemporary protection of cultural heritage in Serbia.